

RENÉ GROUSSET

5 Eylül 1885'te Fransa'nın Gard bölgesindeki Aubais kasabasında doğdu. Montpellier Üniversitesi'nde tarih öğrenimi gördü. Birinci Dünya Savaşı'na katıldı. Doğu sanatları alanında uzmanlaştıktan sonra Paris'teki Doğu Dilleri ve Siyasal Bilgiler okullarında coğrafya ve tarih dersleri verdi. Guimet ile Cernuschi müzelerinde müdür yardımcılığı, müdürlük gibi görevlerde bulundu. *Journal asiatique* dergisinin yayın kurulu ve Fransa Ulusal Müzeler Konseyi üyeliklerini yürüttü. 1946 yılında Fransa Bilimler Akademisi üyeliğine seçildi. 12 Eylül 1952'de öldü.

Başlıca eserleri:

- L'Épopée des croisades*, Paris, 1926.
Histoire de l'Extrême-Orient, Paris, 1929.
Sur les traces du Bouddha, Paris, 1929.
Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem, Paris, 1936.
L'Empire des steppes. Atilla, Gengis Khan, Tamerlan, Paris, 1939.
Le Conquérant du monde. Vie de Gengis Khan, Paris, 1944.
Bilan de l'Histoire, Paris, 1946.
L'Empire du Levant, Paris, 1946.
Histoire de l'Arménie, Paris, 1947.
De la Grèce à la Chine, Monaco, 1948.
Pour un nouvel humanisme, Boudry-Neucâtel, 1949.
Figures de proue. D'Alexandre le Grand au Grand Mogol, Paris, 1949.
Les Civilisations de l'Orient. L'Inde, Paris, 1949.
De l'Inde au Cambodge, Monaco, 1950.
De la Chine au Japon, Monaco, 1951.
Les Civilisations de l'Orient. La Chine et son art, Paris, 1951.
L'Âme de l'Iran, Paris, 1951.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap Fransız tarihçi René Grousset'nin ilk basımı 1947'de Paris'te yapılan *Histoire de l'Arménie* (Ermenistan'ın Tarihi) adlı çalışmasının Türkçe çevirisidir. Eserin daha sonraki Fransızca basımları 1984 ve 1995 yıllarında yapılmıştır.

Türkçe basımda çevirmen tarafından metne birtakım açıklayıcı notlar eklenmiş, bunlar (*) işaretiyle gösterilmiş ve sayfa altlarında açıklamaları yapılmıştır. Yazarın bibliyografik atıfları ise rakamla gösterilmiş ve metnin sonundaki "Notlar" bölümünde verilmiştir.

Çeviride, özel adların yazımında yazarın kullandığı transliterasyon sistemine uyulmamış, özellikle Ermenice adların yazımında,

Türkçe genel yazım kuralları da dikkate alınarak, sözcüklerin okunduğu gibi yazılmasına dikkat edilmiştir. Yazarın özel adların farklı dillerdeki karşılıkları ve farklı yazılışları konusundaki önerileri metinde korunmuş ve bunların kolaylıkla takip edilebilmesi için dizinde bu farklılıkların her biri gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle yer adlarında, yazarın kullanmayı tercih ettiği çoğu Grekçe kökenli adlar korunmuş, Türkçeleri –eğer yazar tarafından verilmemişse– ulaşılabildiği ölçüde, her bölümde bu adların ilk geçtiği yerde köşeli ayraç içinde verilmiştir.

Kitapta yer alan haritalar, Fransızca özgün basımda yazar tarafından verilen haritalardır; ancak harita üzerindeki adların yazımında yukarıda açıklanan yol takip edilmiştir.

Kitapta yer alan fotoğraflar ve yazarın eserlerinden yararlandığı ortaçağ Ermeni tarihçileri hakkında kısa biyografik bilgilerin yer aldığı bölüm tarafımızca eklenmiştir.

Türkçe yazımda, Adam Yayınları'nın *Ana Yazım Kılavuzu*'na uyulmaya çalışılmıştır.

Kitapta kullanılan kısaltmaların açılımları şöyledir:

<i>a.g.e.</i>	: adı geçen eser	MS	: Milattan Sonra
<i>a.y.</i>	: aynı yerde	no	: numara, sayı
bkz.	: bakınız	ö.	: ölümü
c.	: cilt	R.É.A.	: <i>Revue des Études Arméniennes</i>
çev.	: çeviren		
ç.n.	: çevirenin notu	s.	: sayfa
Erm.	: Ermenice	sic.	: aynen
Lat.	: Latince	Tür.	: Türkçe/Türkçesi
km.	: kilometre	yay. haz.	: yayına hazırlayan
krş.	: karşılaştırmız	vs.	: vesaire
m.	: metre	y.o.	: yaklaşık olarak
MÖ	: Milattan Önce	yy.	: yüzyıl

y a y ı n c ı n ı n n o t u

BAŞLANGICINDAN 1071'E
ERMENİLERİN TARİHİ

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 44967

ARAS - URQU 68

Başlangıcından 1071'e
Ermenilerin Tarihi
René Grousset

Orijinal Adı
Histoire de l'Arménie
des origines à 1071

Yayıma Hazırlayan
Rober Koptaş

Kapak Tasarımı
Melisa Arsenyan

Kapak Fotoğrafi
Ön Kapak: Norair Chahinian, Ahtamar, 2013
Arka Kapak: Dickran Kouymjian, Surp Haç Kilisesi'nin
batı cephesindeki Davut ve Golyat kabartması, Ahtamar.

© 2005, Aras Yayıncılık
© 1984, Editions Payot, © 1995, Editions Payot & Rivages

ISBN 9756052100561

Baskı ve Cilt
Sena Ofset, 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkap-İstanbul
Tel: (0212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

Birinci Baskı: Mart 2005, İstanbul
İkinci Baskı: Kasım 2019, İstanbul

BAŞLANGICINDAN 1071'E
ERMENİLERİN TARİHİ

RENÉ GROUSSET

FRANSIZCADAN ÇEVİREN
SOSİ DOLANOĞLU

Büyük şair
ARŞAG ÇOBANYAN'a
hayranlığımın ifadesi olarak.

Bu kitabı hazırlarken bilgilerine ve dostluklarına
çok şey borçlu olduğum Peder L. MARIÈS ile
FRÉDÉRIC FEYDIT'ye şükran duygularıyla.

İçindekiler

Bölüm I: ERMENİSTAN COĞRAFYASI ve TARİH

Ermenistan coğrafyasının genel özellikleri.....	17
Ermeni kalesinin savunması: Kuzeydeki sıradağlar.....	17
Ermeni kalesinin savunması: Güneydeki sıradağlar.....	19
Ermeni kalesinin içi: Doruklar.....	21
Yaylalar.....	22
Verimli Ermeni toprağı.....	23
Kuzeybatı eyaletlerinin zirai ve kırsal zenginliğı.....	24
Güneydeki ve doğudaki havzaların üstünlüğü.....	25
Orta Aras havzası.....	26
Van yöresi.....	28

Bölüm II: TARİHÖNCESİ ERMENİSTAN

Neolitik devri ve Eneolitik devri sanayileri.....	30
Arakadz'daki megalitik anıtlar.....	31
Vişablar ve protohistorik sulama.....	32
Madencilik merkezleri: Lalvar öbeğı.....	34
Gence ve Karabağ öbeğı.....	36
Sevan gölü öbeğı.....	37
Protohistorik kronoloji.....	41
Sevan'daki arkaik yazılar.....	42

Bölüm III: ERMENİ-ÖNCESİ ERMENİSTAN

Ermeni-öncesi Ermenistan ve Hurri varsayımı.....	43
Hitit kaynaklarına göre batı Ermenistan.....	44
Asur kaynaklarına göre Ermenistan: Nayiri.....	47
Urartu krallığının kuruluşu / Aram'ın saltanatı.....	47
I. Sardur'un saltanatı.....	50
İşpuini ve Menua'nın saltanatları.....	51
I. Argistis'in saltanatı.....	53
II. Sardur'un saltanatı.....	54
I. Rusa'nın saltanatı.....	57
II. Argistis'in saltanatı.....	59
II. Rusa'nın saltanatı.....	60
III. Sarduri ve III. Rusa.....	62
Urartu uygarlığı.....	62

Bölüm IV: “HAYASDAN”IN İLK YÜZYILLARI	
Ermenicenin Hint-Avrupa dilleri arasındaki konumu.....	65
Ermeni halkının Trak-Frig kökeni.....	66
Ermenistan’ın Ermenileştirilmesi.....	68
Ermeni dilinde Kafkas temeli.....	71
Akamanış egemenliği altındaki Ermenistan.....	72
Ksenophon’un Ermenistan’ı tasviri.....	75
Bölüm V: HELENİSTİK DÖNEMDE ERMENİSTAN	
ARDAŞESYAN HANEDANI	
Makedon fethinin sonuçları.....	77
Ermeni krallığının kurucusu I. Arkaksias/Ardaşes.....	78
Büyük Dikran: Ermeni İmparatorluğu.....	81
Dikran’ın Romalılarla anlaşmazlığı.....	90
Ermenistan’ın yeni yönelimi: Romalıların müttefiki Büyük Dikran.....	95
III. Ardavazt, Crassus ve Antonius.....	98
Ardaşesyan hanedanının son zamanları.....	101
Bölüm VI: ROMA PROTEKTORASI ve	
ERMENİSTAN’IN ARŞAGUNİ KRALLARI	
Hanedandaki istikrarsızlık /	
Küçük evladın soyundan gelen Arşaguniler ve İberyalılar.....	103
Ermeni dengesi ve Rhandaia anlaşması.....	106
Trajanus ve Roma ilhaki.....	107
Arşaguni hanedanına ve Rhandaia’nın dengesine dönüş.....	108
Son Antoniuslar ve Severuslar devrinde Ermenistan.....	109
Ermenistan ve ilk Sasaniler / III. Dırtad’ın tahta çıkışı.....	110
Ermeni kültüründeki Part etkisi.....	113
Ermeni paganizmi.....	114
Bölüm VII: HİRİSTİYAN ARŞAGUNİLER	
Ermenistan’ın Hıristiyanlığı kabulü.....	118
İlk Ermeni Hıristiyan topluluklarının Arami-Part niteliği.....	122
III. Dırtad, II. Khosrov ve feodal muhalefet.....	123
Kuzeydoğu eyaletlerinin Ermenileşmesi: Sünik.....	127
VII. Dikran: Krallık ile patriklik arasında kopma.....	128
Ermeni sözlü geleneğinde II. Arşag / Aziz Nerses.....	130
II. Arşag Roma ile Sasaniler arasında.....	133
Kral Bab ve Roma protektorası.....	139
Kral Bab’ın düşüşü.....	143

Varaztad'ın saltanatı.....	148
<i>Isbarabed</i> Manuel Mamigonyan'ın yönetimi.....	152

**Bölüm VIII: SASANI HEGEMONYASI ALTINDAKİ ERMENİSTAN
MAMİGONYANLAR DESTANI**

Ermenistan'ın taksimi.....	158
III. Khosrov'un saltanatı.....	162
Vramşabuh'un saltanatı / Mesrop Maşdots'un Ermeni alfabesini bulması.....	166
Helen kültürünü Ermenistan'a taşıma aracı: Hıristiyanlık.....	171
Sasanilerin kraliyete el koyması ve Ermeni kraliyet yönetiminin ilgasına doğru.....	173
Son Arşaguni IV. Ardaşes / Ermeni kraliyet yönetiminin ilgası.....	176
V. Vahram ve Ermeni Hıristiyanlığını Süryani Kilisesi'ne bağlama teşebbüsü.....	178
V. Vahram'ın saltanatının sonunda Ermenistan'ın durumu.....	182
II. Yezdgerd / Ermeni Hıristiyanlığına baskı.....	183
Hıristiyan inancı ile Sasanilere bağlılık arasında kalan nakhararlar.....	185
Ermenistan'da Mazdeizm baskısı.....	187
Mazdeizme karşı Ermeni isyanı.....	188
Ermeni direnişinin önderi Vartan Mamigonyan.....	189
Vartan Mamigonyan ve Sünikli Vasak.....	193
Sünikli Vasak ve İransever politika.....	195
451'deki Pers istilası.....	196
Avarayr muharebesi / Vartan Mamigonyan'ın kahramanca ölümü.....	197
Ermeni gerillası ve Himayag Mamigonyan.....	199
Adhur-Hürmüz'ün marzbanlığı / Sünikli Vasak'ın düşüşü.....	201
"Çevontçu"ların şehit edilmesi.....	204
Firuz'un saltanatı devrinde Ermenistan.....	207
Vahan Mamigonyan'ın isyanı.....	209
Agori muharebesi.....	211
Nersesabad muharebesi.....	213
Ahıska muharebesi.....	214
Reyli Şahpur'un marzbanlığı / Vahan Mamigonyan ve Ermeni direnişi.....	217
Ermeni özerkliğinin tanınması: Ermenistan marzbanı Vahan Mamigonyan.....	219
Ermeni özerkliğinin kaldırılması.....	225
Ermeni Kilisesi ile Grek Kilisesi arasındaki kopuş.....	226
İustinianos devrinde Ermenistan.....	229
II. Vartan Mamigonyan'ın isyanı.....	234
İmparator Maurikios devrinde Bizanslıların Persarmenia'ya dönüşü.....	239

591 anlaşmasında Bizans'ın Ermenistan'dan aldıkları.....	242
Muşeğ Mamigonyan Persler ile Bizanslılar arasında.....	244
İmparator Maurikios'un Ermeni niteliğini kaybettirme politikası.....	246
Perslere ve Bizanslılara karşı Ermeni isyanları.....	247
Simpat Pakraduni, <i>Pazmahağt</i> , Hyrkania <i>marzbanı</i>	251
İmparator Maurikios devrinde din işleri / Yirmi yıllık dini bölünme (590-610).....	255
Ermeni Kilisesi ile Gürcü Kilisesi arasında kopuş.....	257
Hüsrev Perviz'in Bizans Ermenistanı'nı fethi.....	260
Herakleios'un Perslere karşı seferleri ve Ermenistan.....	262
Daron'un tarihi romanı: Kurt Vahan destanı.....	266
İmparator Herakleios devrinde Bizans Ermenistanı.....	270
Sasani döneminde Ermeni feodalitesi.....	276

Bölüm IX: ERMENİSTAN VE ARAP HEGEMONYASI

Arap istilası / Teotoros Rışduni ve patrik III. Nerses.....	285
İmparator II. Konstas'ın Ermeni politikası.....	287
II. Konstas'ın Ermenistan seferi.....	290
Teotoros Rışduni ve Araplarla işbirliği politikası.....	291
Bir sükûnet dönemi: Krikor Mamigonyan.....	293
681'deki Ermeni-Gürcü isyanı ve Hazar istilası.....	294
II. İustinianos ve Araplar arasında Ermenistan.....	295
Vartanagerd'deki Ermeni zaferi.....	297
Patrik III. Sahak'ın ölümünden sonraki elçiliği.....	298
Nahçıvan'daki hunharlıklar / <i>Nakharar</i> ların kökünün kazanması.....	300
Patrik Otzunlu III. Hovhannes ve Manazgerd ruhani konseyi.....	301
Hazar tehlikesi karşısında Arap-Ermeni dayanışması.....	303
Son Emevi halifeleri ve Pakradunilerle Mamigonyanların rekabeti.....	305
Abbasi hanedanının başa geçmesi ve bunun Ermenistan'la ilgili sonuçları.....	307
Ardzıruniler, Vasburagan'ın efendileri.....	309
771'deki Ermeni ayaklanması.....	310
Arceş ve Pakrevant muharebeleri.....	314
Pakrevant muharebesinin toprakla ilgili sonuçları.....	316
Dacad Antzevatsi.....	320
Ardzıruni prenslerinin şehit olması (785).....	322
8. yüzyılın son yıllarında doğrudan Arap yönetimi.....	323

Bölüm X: PAKRADUNİ PRENSLİĞİ

Aşod Mısager'in prensliği.....	326
Yeni Sünik sülalesinin başlangıcı.....	331
Daronlu Pakarat ve Simpat Aplapas.....	333
Ermenilerin yarar sağladığı Müslümanlar arası anlaşmazlıklar.....	334
Gürcistanlı Pakraduniler: <i>Kuropolates</i> Aşod.....	335
İmparator Theophilos devrinde Ermenistan'a Bizans akınları.....	336
Halife Mütevekkil devrinde Arap baskısı.....	338
Emir Yusuf'un Vasburagan'a ve Daron'a seferi.....	339
Emir Boğa'nın Vasburagan'daki seferleri.....	341
Arzen ve Tiflis emirlerine karşı Boğa'nın seferi / Tzanarların direnişi.....	345
Boğa'nın Ağvan ve Sünik seferi.....	346
"Apupelc'in oğlu"nun ilk günleri.....	347
Emir Boğa'nın Simpat Aplapas'a ihaneti.....	348
Ermeni prenslerinin Samarra'ya sürgün edilmesi.....	349
Prenslerin sürgüne götürülmesi sırasında Ermeni direnişi / Apupelc'in oğlu Kurken ve Vasburagan'ın kalkınması.....	350
Vasburagan'da aile rekabetleri: Krikor-Terenig ile Apupelc'in oğlu.....	352
Büyük Aşod, prenslerin prensi.....	353
Pakrevant Mamigonyanlardan Büyük Aşod'a geçiyor.....	354
Büyük Aşod ve Vasburagan meseleleri / Krikor-Terenig'in Sopya Pakraduni'yle evliliği.....	355
Büyük Aşod ve Sünik sülalesi.....	356
Büyük Aşod ve Manazgerd emirliği.....	357
Sürgündeki prenslerin dönüşü.....	358
Apupelc'in oğlu ve Antzevatsik mirası.....	359
Vasburaganlı Aşod'un dönüşü ve son yılları.....	360
Photios'un teklifleri ve Şiragavan ruhani konseyi.....	363
Büyük Aşod ve Ermeni-Arap feodalitesi.....	364
Vasburagan prensi Krikor-Terenig'in son maceraları ve ölümü.....	367
Vasburagan naibi Gagik Ebu-Morvan.....	368
Büyük Aşod'un Sünik ve Ağvan politikası.....	369
Büyük Aşod'un Gürcistan politikası.....	370

Bölüm XI: PAKRADUNİ KRALLIĞI

Ermenistan kralı Büyük Aşod.....	373
Şehit I. Simpat'ın tahta çıkışı (890-914).....	376
<i>Isbarabed</i> Apas'ın rekabeti.....	377
I. Simpat ve imparator VI. Leon / Emir Afşin'le ilk sıkıntılar.....	378

Divin'in Ermeniler tarafından alınması /	
I. Simpat'ın saltanatının doruk noktası.....	379
I. Simpat ile emir Afşin arasındaki ilk savaş.....	381
Vasburagan meseleleri: Naip Ebu-Morvan ve prens Sarkis-Aşod.....	382
Vasburaganlı Sarkis-Aşod'un emir Afşin'le gizlice anlaşması.....	384
[Ek: Fotoğraflar].....	385
Apupelc'in oğlunun Vasburagan üstündeki son girişi ve ölümü.....	401
Ardzıruni prenslerinin hapsedilmesi /	
Vasburagan'ın efendisi Ebu-Morvan.....	404
I. Simpat'ın emir Ahmed'e karşı seferi.....	405
Vasburagan sarayındaki felaketler / Ebu-Morvan'ın öldürülmesi ve	
Sarkis-Aşod'un tahta çıkışı.....	407
Emir Afşin'in I. Simpat'a karşı savaşı.....	408
Emir Afşin ve Vasburagan prensleri.....	411
Patrik Yeğvarlı Maşdots ve patrik V. Hovhannes.....	413
I. Simpat'ın Kayslılara ve Sünik'e karşı seferleri.....	414
Haçik-Gagik, Vasburagan prensi.....	416
Amuk'un Haçik-Gagik tarafından alınması /	
Müslüman akınlarına karşı mücadele.....	418
I. Simpat devrinde Ermenistan'ın kalkınması.....	420
I. Simpat ve Gürcistan meseleleri.....	422
I. Simpat'ın emir Yusuf'la ilk temasları.....	423
I. Simpat'a karşı komplo / Gürcistanlı II. Adarnase'den kopma.....	425
Vasburagan'daki Ardzıruni prensliğinin krallık haline gelmesi.....	426
Pakraduni Ermenistanı'nın emir Yusuf tarafından istila edilmesi.....	429
I. Simpat'ın şehit edilmesi.....	432
I. Simpat'ın saltanatı üstüne hüküm.....	433
II. Aşod Yergat'ın tahta çıkışı.....	434
II. Aşod ve Bizans ittifakı / Kralın Konstantinopolis'i ziyareti.....	436
İki Aşod'un rekabeti.....	439
II. Aşod ve Ermeni feodalitesi / Udy'a'nın fethi.....	443
II. Aşod'a suikast girişimi.....	444
II. Aşod'un Abhazlarla savaşı / Gardman'ın ilhakı.....	445
Samsvilde'nin II. Aşod tarafından alınması.....	447
Ermenistan krallarının kralı II. Aşod.....	448
II. Aşod ve Amram Tsulig'in isyanı.....	450
Emir Nasır, Antzevatsik'te, Vasburagan'da ve Sünik'te.....	451
Nasır'ın II. Aşod'a, patrik V. Hovhannes'e ve Sünikli Simpat'a	
karşı girişimlerinin başarısızlığa uğraması.....	452

Vasburaganlı kral Haçik-Gagik'in barış yılları.....	454
Kral Apas.....	457
Vasburagan kralı Terenig-Aşod.....	458
Apas devrinde dini hareket.....	460
Kral Apas ve Abhazlar.....	463
İslam'ın gerilemesi / Ermeni-Bizans sınırlarının Bizans hizmetindeki Ermeni komutanları tarafından kurtarılması.....	465
İnayetli III. Aşod.....	469
Sünik'teki ve Ağvan'daki Hıristiyanlar Ermenistan'a bağlanıyorlar.....	470
III. Aşod'un takdis ayını.....	471
Kars Pakraduni krallığının kuruluşu.....	473
Vasburagan sülalesinde taksimler.....	474
Doğu Sünik'in kraliyet olması.....	475
III. Aşod devrinde din meselesi / Patrik Sünikli Vahan'dan I. Haçik Arşaruni'ye.....	476
Nikephoros Phokas ve Bizans'ın Ermenistan yakınlarında yaptığı yeniden fetihler.....	479
Daron'un tarihine yeniden bakış.....	480
Daron'un Bizans imparatorluğuna ilhaki.....	483
İoannes Tzimiskes ve III. Aşod.....	484
II. Simpat'ın saltanatı.....	489
Kars kralı Muşeg'in muhalefeti / <i>Kuropalates</i> Dayklı Tavit'in müdahalesi.....	490
<i>Kuropalates</i> Dayklı Tavit ve iki Bardas'ın savaşı.....	493
Küçük evladın soyundan gelen kollar: Daşir'deki Pakraduni krallığı.....	496
Küçük evladın soyundan gelen kollar: Kars'taki Pakraduni krallığı.....	497
Müslümanlarla müsademeler.....	498
İmparator II. Basileios ile Ermeniler arasında geçimsizlik alametleri.....	499
Bardas Phokas'ın isyanı ve bunun Ermenistan'daki sonuçları.....	500
Dayklı Tavit, II. Simpat ve Abhazya'da siyasi iktidarın intikali.....	502
II. Simpat'ın ölümü / Saltanatı üstüne hüküm.....	505
Kral I. Gagik ve kraliçe Gadramite / Dini yapılar / Sünik Kilisesi'yle barışma.....	507
Daşir kralı Tavit <i>Anhoğın</i>	508
Ermeni halkının Kilikya'ya ve Antiokheia'ya yayılması.....	510
Sevanlı Sarkis'in patrikliği.....	511
İmparator II. Basileios, Ermeniler ve Bulgaristan'ın fethi.....	511
<i>Kuropalates</i> Dayklı Tavit'in son yılları / Manazgerd'in Müslümanlardan alınması.....	512
<i>Kuropalates</i> Dayklı Tavit'in ölümü.....	517

Dayklı Tavit'in mirasının imparator II. Basileios tarafından ilhakı.....	520
I. Gagik'in monarşi otoritesinin zayıflamasına tepkisi.....	523
Gürcistanlı III. Pakrad ile Ermenistanlı I. Gagik'in Gence emirine karşı birleşmesi.....	525
İmparator II. Basileios'un Gürcistanlı I. Giorgi'yle bozuşması.....	526
I. Gagik devrinde Ermeni kültürü.....	527
Kral Hovhannes-Sımpat ile prens Aşod Kaç'ın rekabeti.....	530
Ermeni-Gürcü anlaşmasının bozulması.....	532
İmparator II. Basileios'un Gürcistan'a ilk seferi.....	535
Müslüman akınlarının yeniden başlaması / Vasak Pahlavuni'nin ölümü.....	538
Türklerin Vasburagan'da ortaya çıkışı.....	539
Vasburagan'ın Bizans imparatorluğuna devri.....	540
Hovhannes-Sımpat'ın meşum vasiyeti.....	543
II. Basileios'un Gürcistan'a ikinci seferi.....	545
II. Basileios'un Khoy kuşatması.....	548
Arceş'in, Pergri'nin ve Edessa'nın Müslümanlardan alınması.....	549
Daşir kralı Tavit <i>Anhoğın</i> 'in Müslümanlarla mücadeleleri.....	551
Patrik Bedros <i>Kedatartz</i> ve kral Hovhannes-Sımpat.....	553
II. Gagik'in tahta çıkışı.....	555
Vestis Sarkis'in darbe girişimi ve Ani'ye ilk Bizans saldırısı.....	555
II. Gagik'in taç giymesi / Pakraduni hanedanının koruyucusu Vahram Pahlavuni.....	558
Bir kahramanlık destanından bir epizot / Sağır Haçık ve Küçük Prens.....	558
Konstantinos Monomakhos'un Ermenistan'a karşı suçu: Bizans Müslümanlara başvuruyor.....	560
Krikor Makistros'un gözden düşmesi.....	561
II. Gagik hile yoluyla Konstantinopolis'e çekiliyor.....	563
Ani'nin Bizanslılar tarafından alınışı.....	564
Kral II. Gagik'in tahttan feragati.....	567
<i>Parakimomenos</i> Nikolaos ile Mikhael İsites'in idaresi / Bizans'ın Divin'deki hezimetini.....	568
Katalalon Kekaumenos'un idaresi / Patrik Bedros'un gözden düşmesi.....	569
Bölüm XII: SELÇUKLU İSTİLASI	
Kutalmış'ın Vasburagan'a baskını.....	571
Bizans, Ermeni milislerini dağıtıyor.....	571
İbrahim Yınal'ın istilası / Ardızın'ın yıkılması.....	573
Gabudru muharebesi.....	575
Sebasteia'taki Ardıziruni sarayına yeniden bakış.....	576
Patrik Bedros <i>Kedatartz</i> Konstantinopolis'te ve Sebasteia'da.....	578

Patrik II. Haçık.....	580
Bağın'de karışıklıklar / Harbig'in isyanı ve ölümü.....	580
İbrahim Yınal'ın Kars yağması ve katliamı.....	581
Tuğrul Bey komutasında büyük Selçuklu istilas / Manazgerd'in kuşatılması ve kurtarılması.....	582
Tuğrul Bey ile Ebulesvar yakıp yıkıyorlar.....	584
Baskınlar ve yakıp yıkmalar.....	586
Gürcü müdahalesi / İvane Orpelyan'ın batı Ermenistan'ı ele geçirme teşebbüsü.....	588
Plur yağması ve katliamı.....	589
Melitene'nin yıkılışı.....	591
Tornig Mamigonyan / Klagavank'taki Ermeni zaferi.....	592
Sebasteia yağması ve katliamı.....	593
Bağın kazasında katliam.....	594
Tavadanos ve Norman Hervé.....	595
Alparslan'ın Gürcistan seferi.....	596
Ani'nin Alparslan tarafından alınışı.....	598
Kars'ın Türkler tarafından alınışı.....	600
Patrikliğin çöküşü ve yeniden doğuşu / Patrik II. Haçık ve patrik II. Krikor.....	602
II. Gagik ve Grek Kilisesi'ne karşı Ermeniliğin savunulması.....	603
II. Gagik ve metropolit Kaisareialı Markos.....	605
Türklerin Edessa yöresindeki tahribatı.....	607
Ani'nin düşmesinin sonuçları: Küçük Asya'nın Türkler tarafından istilas.....	608
Manazgerd'in Alparslan tarafından alınışı.....	609
Romanos Diogenes ve Sebasteia'daki Ermeni kolonisi.....	610
Manazgerd muharebesi.....	612
Manazgerd hezimetinin sonuçları.....	614
Kral II. Gagik'in kişiliği.....	615
II. Gagik'in öldürülmesi.....	617
Ani'deki Pakraduni sülalesinin sonu.....	619
II. Krikor devrinde patriklikteki çalkantılar.....	619
Sonuç: DİKRAN'IN EFİJİSİ.....	622
Notlar.....	623
Soyağaçları.....	701
René Grousset'nin <i>Ermenilerin Tarihi</i> 'ni Yazarken Başvurduğu Bazı Ortaçağ Ermeni Tarihçileri.....	707
Dizin.....	715

HARİTALAR

1. Ermeni yöresinin fiziki haritası.....	20
2. Tarihöncesi Ermenistan.....	33
3. Tamanyan, Toramanyan ve Kalantar'dan oluşan heyet tarafından Arakadz ve Eçmiyadzin arasında yapılan prehistorik kazılar, 1924-1927.....	37
4. Delaporte'a göre 15. yüzyıldan 10. yüzyıla Ermenistan sınırları.....	45
5. Urartu krallığı.....	55
6. Büyük Dikran devrinde Ermeni imparatorluğu.....	87
7. 7. yüzyıl başında Ermenistan.....	281
8. 890'a doğru Ermenistan.....	383
9. 1000'e doğru Ermenistan.....	515

BÖLÜM I

Ermenistan Coğrafyası ve Tarih

Ermenistan coğrafyasının genel özellikleri

Coğrafyacı R. Blanchard'ın tanımına göre Ermenistan, "Transkafkasya ve Mezopotamya çöküntülerine yüksekte bakan muazzam bir dağ kütlesi"dir, daha doğrusu "çatısı birbirine eklenmiş kıvrımlardan oluştuğu için" hem bir dağ kütesidir, hem de "bu kıvrımlar lavların akıntısına gömülmüş olduğu için" bir yayladır. Kısacası, "sarp yamaçlı büyük doğal bir kale, ama surlarının arkasında düzlükler, havzalar ve yaylalar gizler." Bundan dolayı, "dış kesimdeki yüksek duvarlar ile iç kesimdeki engebenin nispeten daha yumuşak şekilleri arasında çarpıcı bir tezat vardır" (kenardaki dağ silsilesinin ortalama yüksekliği 3000 ila 4000 metre; iç yaylada 1500 ila 1800 metredir). Ancak şu da var ki, iç kesimde bile, gene "çıplak ve vahşi yüksek dağlar ile yerleşik nüfusun yaşadığı, aralarına Ermenistan'ın *dağılmış* olduğu bereketli havzalar"¹ arasında da başka bir zıtlık meydana çıkar.

Ermenistan coğrafyasının iki farklı niteliği; bu ülkenin Ön Asya'daki diğer topraklara nazaran alabildiğine özgünlüğü ve kendi içinde bölümlere ayrılmışlığı, bundan daha iyi ifade edilemezdi. Bu coğrafi verilerden Ermeni tarihinin iki değişmezi ortaya çıkar: Bir yandan Ermeni milletin güçlü "kişiliği," ki bu kişilik onun bütün istilalardan, bütün hâkimiyetlerden, bütün felaketlerden sağ çıkmasını sağlamıştır; diğer yandan köklü feodalizm, ki bu da eskiçağ'dan 1064'e kadar Ermenistan için bir zayıflama ve uyuşmazlık nedeni olmuştur.

Ermeni kalesinin savunması: Kuzeydeki sıradağlar

Bu genel verilere uygun olarak, Ermeni toprağı gayet belirgin özelliklere sahip birkaç bölgeye ayrılır.

Öncelikle, Ermenistan'ı kuzeyde Transkafkasya'dan ve özellikle Gürcü diyarlarından, güneyde Mezopotamya ovasından ayıran sıradağlar. Strabon (XI, 14, 2), daha o zamandan, "Ermenistan havalisi neredeyse tümüyle çetin ve dağlık arazilerden meydana gelir" diye belirtiyordu.

Kuzeydeki kıvrım çok yüksektir, 3000 ila 4000 metre arasında. Erzincan'ın kuzeyinden Tiflis'e kadar, Tiflis yöresinden de Şuşa yöresine kadar, batıdan doğuya, içbükey çember yayı şeklinde çukurlaşan hemen hemen paralel üç dağ silsilesine ayrılır.

Bu bölgenin kuzeybatı kesiminde, Batum'dan Suram geçidine kadar, Karadeniz düzeni, bol yağışları ve ikliminin yumuşaklığıyla, dağları –en azından kuzey sırtlarını– harika bir bitki örtüsüyle kaplar. Burası eski çağ'da Lazika olarak bilinen ülkedir. Zaten bu bölgeler “çobanpüskülü, defne, hanımeli ve *rhododendron* [açalya] gibi bitkilerin kapladığı sık ve gür bir orman zeminine sahip karmakarışık zirveler ve uçurumlar halinde” belirir. Gene de belirtelim ki Çoruh ırmağı (eski Akampsis) ve kolu Oltu çayı, kıyıdaki dağ silsilesini kesen kısıkları vasıtasıyla, içeriye doğru bir giriş yolu açmayı başarır; bunu ilerde Bizans imparatoru II. Basileios'un seferleri dolayısıyla da göreceğiz.

Ermenistan'ı Gurija'dan ve İmeretya'dan (eski Kolkhis) ayıran sıradağların orman örtüsü güney yamacında son bulur. Kuzey yamacı hâlâ köknar korularıyla kaplıyken, güney sırtının bayırları çıplaktır ve bu çoraklık Karadeniz havzasından ayrılıp Hazar denizi havzasına yaklaştıkça kuzey yamacına da yayılır. Kars'ın kuzeyinde, Ardahan çevresinde, eski Kolaver kazasındaki yukarı Kura Irmağı Karadeniz yağışlarından hâlâ yararlanır. Daha ötede, doğuya doğru dağlar çıplaklaşır. Bununla birlikte vadilerin dibi ve özellikle boğazlar burada bile orman örtülerini korur. Mesela Lori yöresindeki Ağstafa vadisi köknar koruları, çınarları ve dev ceviz ağaçlarıyla meşhurdur.

Kuzeydeki dağ silsilesi, Erzincan'dan Ardahan'a, Ardahan'dan Sevan Gölü'ne kadar bölgeyi sararak, eski Dayk, Kolaver, Ağots ve Kukark –eski *Gogarene*– eyaletlerinden geçerek, içbükey çember yayı şeklinde ilerler. Sevan yakınında, gölü kuşatan ve Karabağ eyaletini de (Gence ve Barda yöresi) çevreleyen iki kütleyle ayrılır; “lav tabakalarından oluşmuş yaylanın yüksek toprakları, ormanlık alanlara elverişli dağlar arasında bozkır bitki örtüsüyle kaplıdır,” bununla beraber Kura'nın sağ yakasının güneydeki son kolları tarafından gayet iyi akaçlanır.

Aras nehri, kuzeyde Sünik dağları (Sevan Gölü ile Nahçıvan arasındaki bölge) ve Karabağ dağları, güneyde İran Azerbaycanı dağları arasından kendine bir yol açar ve Ermenistan'ın İran'la doğrudan bağlantısını sağlar. Aras'ın güney kollarından biri olan ve Azerbaycan'da Khoy

(Ermenicede Her) diyarını sulayan Kızılçay'ın vadisi, İran istilalarının Culfa ve Nahçıvan –eski Koğtın veya Koğtan kazası– yönünden Ermenistan'a girdikleri yol olmuştur daima. Daha doğuda, Ermenistan'dan çıkışında, Aras nehri Arran'ın (sol yakasında) ve Muğan'ın (sağ yakasında) çayırli bozkırlarını sular; Arran ve Muğan Türk-Moğol göçebelerinin Ermeni kalesine yaptıkları akınlarda daima menzil işlevi görmüştür. Bu yönde bir çıkıntı oluşturan Karabağ, Sünik ve Koğtan, bozkırdan gelen bu akınlara karşı durmak için yaratılmış bir “Ermeni uç beyliği” teşkil eder adeta. Ancak, İran yaylasının yakınlığı burada kendini Persia'nın kuru bozkırlarının iklimiyle, dağların çıplak ve adeta madeni görünüşüyle, yörenin boşluğuyla tezat oluşturan bağların, pamuk tarlalarının, yüksek çınarların gölgesindeki çeltik tarlalarının çevrelediği şehirlerin vaha niteliği taşımasıyla açıkça hissettirir.

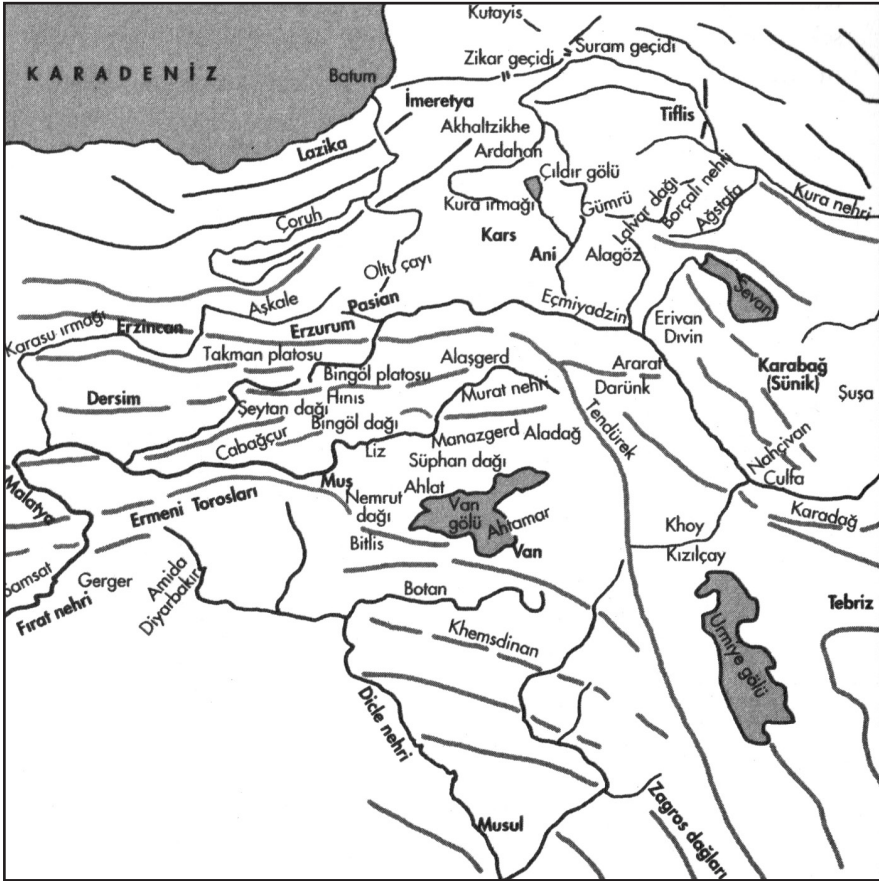
Ermeni kalesinin savunması: Güneydeki sıradağlar

Ermenistan'ı Mezopotamya'dan ayıran güney sınırı bölgesinde doğudan batıya uzanan sıradağlar, güneydoğuda, Asur ovasının üzerinde 3000 metre yükselir. Eski coğrafyacıların *Moksoene* ve *Karduene* diye adlandırdıkları bu kazalar, Ermenice adlar dizininde Moğk ve Gorçayk olarak geçer. Aynı dağ sistemi, Bitlis yöresinden Harput'un ve Malatya'nın güneyine kadar, batıya doğru devam eder. Bunlar, eski Khoyt eyaletine, Sasun [Sason], Palu ve ortaçağdaki Khanzit, Hanzit veya Hanzet eyaletine (veya Harput diyarına) –bu sonuncusu eski *Sophene*'ye dahildir– hâkim olan “Ermeni Toroslari”dir. Dicle, Fırat ve kolları, Ermeni kütlesinden Mezopotamya ovasına inmek için, bu dağlık kıvrımda hakiki kanyonlar, “devasa yarıklar” oyup açarlar. Dicle'nin doğu kollarının Khemsdınan dağ silsilesinde, Gorçayk, Dımorik ve güney Ağpag eyaletlerinde açtığı boğazlar gibi. Fırat'ın eski Kommagene ile eski Sophene arasında, özellikle az önce adı geçen Hanzit veya Hanzet eyaletinde, Harput ile Gerger arasında keskin dirsekleri ve “süngü şeklinde çizgiler”iyle açtığı boğazlar gibi.

Güney bölgesinin kenarındaki bu dağların görünüşüne gelince; coğrafyacılar bunu bizim Alp dağlarının güney bölgesiyle karşılaştırırlar. Alp çayırları florasının ardından meşe ormanları gelir, bunlara iyi sulanmış vadilerde yabancı dut, incir ve kavak, nihayet, daha alçak bayırlarda üzüm asması hatta pamuk ve pirinç eklenir. Ancak, bu bölgede, boğazla-

rın derinliği ve darlığı, yılın bir bölümünde ulaşımı neredeyse imkânsız hale getirir. Burada hakikaten aşılabilir olan tek vadi Bitlis Irmağı'nın vadisidir; bu vadiden geçerek Van Ermenistanı'na, Khoyt (Van gölünün güneybatısı) ve Rışdunik (gölün güneyi) eyaletlerine ulaşılır.

Vadilerin bu parçalanmış, kapalı yapısı, neredeyse daima özerk nahiyelere bölünmüş ülkenin kaderini belirlemiştir. "Vadilerin yukarısına sığınmış küçük topluluklar halinde yaşıyorlar" diye yazar R. Blanchard. "Bu tam bir ufalanma. Bütün köyler kartal yuvası şeklindeki savunma mevkillerine kurulmuş. Evler bir bayırda basamaklar halinde dizilmiş, her düz çatı bir üstteki evin avlusu oluyor."

Ermeni yöresinin fiziki haritası